

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20182> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Wesselman, Daan

Title: Reflections of/on the city : literature, space, and postmodernity

Date: 2012-11-28

Samenvatting

212

Reflecties van/op de Stad: Literatuur, Ruimte, en Postmoderniteit is een interdisciplinaire studie van literaire representaties van de postmoderne stad. Waar het begin van de 20ste eeuw gekenmerkt werd door de metropool met een hoge concentratie van mensen en bedrijvigheid, wordt de tweede helft van de 20ste eeuw gekenmerkt door enerzijds een ander soort stad – uitgestrekter en flexibeler, alleen te vatten in andere kaders – en anderzijds door een veranderd gebruik van bestaande stedelijke ruimte. Deze studie verkent facetten van de postmoderne stad aan de hand van Amerikaanse literaire werken uit de periode van ongeveer 1960-2000. Deze facetten van de stad worden uiteraard weergegeven in literaire teksten, al gebruik ik literatuur om uitdrukkelijk buiten letterkundige hokjes te kijken. Literaire werken bieden namelijk niet alleen een reflectie van, maar ook een reflectie op de stad. Mijn doel is om stedelijke vraagstukken te benaderen vanuit literatuur als manier van denken over de stad, die dan ook samengebracht kan worden met theoretische en sociaal-wetenschappelijke manieren van denken.

Deze studie draait dus enerzijds om bepaalde facetten van de stad – zoals de positie van het individu, kenmerkende soorten ruimte, en de rol van het lichaam – maar tegelijkertijd ook om het ontwikkelen van een benadering die verschillende vakgebieden verbindt. Ieder hoofdstuk is een interdisciplinaire verkenning van een ander stedelijk vraagstuk – of anders gezegd, aangezien deze vraagstukken natuurlijk in elkaars verlengde liggen, ieder hoofdstuk bekijkt de postmoderne stad telkens vanuit een andere invalshoek door verschillende perspectieven en concepten met elkaar te verbinden. Tezamen genomen vormt deze studie daarmee een brede beschouwing van de postmoderne stad, waarin een interdisciplinaire manier van denken wordt opgebouwd en uitgebouwd in de verschillende hoofdstukken.

De introductie zet de centrale begrippen voor deze studie uiteen. Een van de kernpunten is het samenbrengen van een geesteswetenschappelijke en een sociaal-wetenschappelijke blik. Vakgebieden als geografie, sociologie, en urban studies hebben een goed instrumentarium om (empirisch) te kijken naar stedelijke vraagstukken, maar dit is vaak niet toereikend voor vragen over betekenis (veelal aangeduid als

een “symbolische” dimensie van de stad). De geesteswetenschappen zijn daarentegen goed toegespitst op betekenis, maar zijn minder in staat vragen over representatie en betekenis te verankeren in de (stedelijke) werkelijkheid. Zoals bijvoorbeeld ook naar voren komt in het invloedrijke werk van geograaf Edward Soja, vraagt met name de postmoderne stad om een nieuwe manier van denken waarbij een literair perspectief van dienst kan zijn: literaire representatie is immers niet gebonden aan meetbare categoriën, maar kan bijvoorbeeld een goed beeld geven van de pluraliteit van de postmoderne stad.

Een ander centraal concept in deze studie is “postmoderniteit.” Deze complexe term vereist een heldere invulling vooraf. Om te beginnen hanteer ik een strikt onderscheid tussen “postmodernisme” en “postmoderniteit.” Het “-isme” is een nauw begrip, voor een esthetiek/thematiek in kunst, literatuur, architectuur, etc. Postmoderniteit is een breder sociaal-cultureel fenomeen waarin verschillende, bijvoorbeeld filosofische of socio-economische vraagstukken van de tweede helft van de 20ste eeuw samenkomen. Om in vogelvlucht hier mijn begrip van postmoderniteit in te kaderen en academische verwantschappen aan te geven: mijn focus ligt op de representatie van werelden (ofwel, meer McHale dan Hutcheon in de literatuurwetenschap); op manieren waarop aan ruimte betekenis gegeven wordt en door tekens vorm krijgt (meer Venturi dan Jencks in architectuur); op een veelheid van kleine i.p.v. grote verhalen (Lyotard); op het samenbrengen van culturele representatie en socio-economische factoren (voortbouwend op Jameson); en op de flexibiliteit en pluraliteit van de stad (zoals die naar voren komt in de L.A. School in urban studies). Tenslotte kijkt deze studie weliswaar naar werken die in een canon van postmodernisme passen, maar het is me uitdrukkelijk niet om het postmodernisme van deze werken te doen, maar om de postmoderniteit waartoe ze zich verhouden – waarvan en waarop ze een reflectie bieden.

Hoofdstuk 1 bekijkt de positie van het individuele subject in de stad, aan de hand van het korte verhaal “The Balloon” (1967) van Donald Barthelme en Paul Auster’s korte roman *City of Glass* (1985). Deze teksten snijden de vraag aan van de relatie tussen het postmoderne subject en het vaste raster van straten van Manhattan – een ruimte van discoursen die oorspronkelijk samenhangen met de moderne metropool en het moderne subject.

Het verhaal van Barthelme draait om een kolossale ballon die plots boven Manhattan verschijnt. De ballon heeft geen vaste vorm en biedt daarin een alternatief voor het stratenplan op de grond. Dit plan is een belichaming van efficiency en instrumentele rationaliteit – waarden die zich opdringen aan de mensen. De ballon, daarentegen, laat zich niet duiden of interpreteren – het is geen reclame of monument, bijvoorbeeld. Hij laat zich alleen *gebruiken*, om op te wandelen, spelen, of om op af te spreken. De ballon biedt de mensen daarmee de mogelijkheid tot “mislocation of the self” – de mogelijkheid om zichzelf te verliezen. Het verhaal draait dus om het contrast tussen enerzijds een rigide ruimtelijkheid en bijkomende subjectiviteit, en anderzijds een alternatieve ruimtelijkheid en bijkomende bevrijding-door-verliezen voor het subject.

214

Deze configuratie is te bekijken met behulp van Foucaults concept heterotopia. In het kort is heterotopia, bij Foucault, een concept om de relatie tussen ruimtelijke en discursieve ordes te bekijken. Het gaat niet om één soort “andere” ruimte – allerlei ruimtes kunnen “heterotopisch” zijn – maar juist om de (samen) *werking* van ruimtelijkheid en discursiviteit. Dit is een kernpunt in Barthelmes verhaal. Het gaat niet om de ballon op zichzelf, maar om het feit dat door de ballon duidelijk wordt hoezeer de stedelijke ruimte van Manhattan een invulling geeft aan de levens van mensen – dat de discursieve “lading” van ruimte verstrekkende gevolgen heeft voor het individu in de stad.

Het verhaal benadrukt de noodzaak voor een ruimtelijkheid waarin meer factoren van belang zijn. Hier is het invloedrijke werk van Henri Lefebvre relevant. Lefebvre’s hoofdpunt komt voort uit een afkeer van de beperktheid van wat hij “abstracte ruimte” noemt. Abstracte ruimte hangt op een reductie – denk bijvoorbeeld aan een opsplitsing in “verkeer,” “winkelgebied” of “woonerf.” Dit doet altijd de diversiteit van de werkelijkheid tekort en maakt het sociale ondergeschikt. Lefebvre beoogt daarom een herbalancering in het denken over ruimte, met ook aandacht voor *gebruik* van ruimte en bovenal voor wat hij “geleefde” ruimte noemt, met het sociale op de voorgrond. In Barthelmes verhaal speelt dezelfde herbalancering. Het stratenplan van Manhattan is een belichaming van abstracte ruimte: een rationele, doelmatige, en efficiënte vormgeving van ruimte. De mensen in de stad voelen zich hierdoor gereduceerd, beklemd. De ballon biedt een schets van een nieuwe, postmoderne ruimtelijkheid: zonder vaste vorm, met nadruk

op alledaags gebruik en op de sociale dimensie – en daarmee ook meer vrijheid voor het subject.

In Austers roman *City of Glass* draait het precies om gebruik van de stedelijke ruimte, en specifiek om lopen. De hoofdpersoon, schrijver/detective Daniel Quinn, verliest zichzelf graag al wandelend door de stad. Hij krijgt de opdracht iemand te schaduwen die hele dagen door de straten van Manhattan loopt, waarmee hij de letters van een boodschap “schrijft” (van bovenaf gekeken) met zijn routes door de stad. Dit is goed te begrijpen met behulp van Michel de Certeaus bekende stuk over lopen. De Certeau stapt net als Lefebvre af van het idee van abstractie als primair of bevoorrecht – zowel als het gaat om de stad als om het subject. In plaats daarvan komt de nadruk te liggen op een subject dat bestaat in en door de alledaagse praktijk. Individu en stedelijke ruimte moeten samen bekeken worden in hun interacties – waarvan lopen een paradigmatisch voorbeeld is: subject en ruimte krijgen betekenis doordat beiden een element zijn in de fysieke actie van lopen door de stad. Austers roman beaamt dit perspectief, want in de roman staat het subject in de postmoderne stad niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk veel meer met beide voeten op de grond. Hierdoor verschilt de roman van de klassieke flaneur – icoon van stedelijke moderniteit, zoals bij Baudelaire – die als bevoorrecht subject betekenissen toedicht aan de stad om hem heen, waartoe hij een zekere afstand neemt. Uit de roman en De Certeau komt dus een blik op de postmoderne stad naar voren waarin niet vooraf bedachte, abstracte ideeën bepalend zijn, maar waarin de nadruk ligt op subjectiviteit en ruimtelijkheid die voortkomen uit de alledaagse praktijk, uit concrete interacties van mensen en stad.

Hoofdstuk 2 richt zich op de vraag wat voor soort ruimte kenmerkend is voor de postmoderne stad, aan de hand van Thomas Pynchon's korte roman *The Crying of Lot 49* (1965). De “mislocation of the self” waar het bij Barthelme om ging, is in *Lot 49* de crux van het landschap van de Zuid-Californië: een uitgestrekte, bebouwde vlakte (“urban sprawl”) bijeengehouden door een netwerk van snelwegen, waarin niet makkelijk overzichtelijke structuren te herkennen zijn. De epistemologische tocht van hoofdpersoon Oedipa Maas om alles uit te zoeken verzandt, waardoor Oedipa tot het besef komt dat ze zich bevindt in een wereld waarin ze zich niet kan oriënteren.

Dit is ook een kernpunt van Jamesons beroemde bespiegeling op het

Bonaventure hotel in Los Angeles. Hij beschrijft postmoderne ruimte vooral in negatieve termen van tekortkomingen – alsof het subject niet in staat is zulke ruimte aan te kunnen. Maar Jameson is hierin vooral retorisch, om een modern idee van subjectiviteit te handhaven – met nadruk op het kennende subject als middelpunt van de beleving van de wereld. Maar door zijn analyse schetst hij ook juist een positief beeld van een postmoderne subjectiviteit in zulke ruimte. Het gaat daarbij om ruimte die vorm krijgt door veranderbare betekenissen, door bijvoorbeeld tekens, borden, en teksten (zoals bij Venturi et al.). *Lot 49* heeft eenzelfde insteek doordat de tekens en hoedanigheden van het subversieve W.A.S.T.E. postnetwerk vorm geven aan de stad. Het is niet een vooraf bepaalde, onderliggende structuur die betekenis geeft, maar een flexibel regime van tekens en betekenissen die de stad bepalen.

Een beter concept voor zulke ruimte is Marc Augés *non-lieu*. In tegenstelling tot ruimtes waarin mensen vooraf of van oudsher al banden hebben (denk aan traditionele dorpsstructuren), worden *non-lieux* gekenmerkt door het aanmaken van nieuwe, tijdelijke banden. Hierin zijn tekens (bordjes, instructies etc.) bepalend voor de mogelijkheden van het individu. Het voorbeeld bij uitstek is een vliegveld, waar een individu tijdelijk een generiek subject wordt door een ruimtelijke indeling (gangen, hekjes, rijen) en tekens (paspoorten, tickets, wegbewijzing). Zo'n model van ruimtelijkheid is meer toegesneden op de pluraliteit en veranderlijkheid van de postmoderne stad. Juist in *non-lieux* kan het subject vrijheid vinden in tijdelijke anonimiteit, bijvoorbeeld – een mechanisme dat keer op keer terugkomt in *Lot 49*. Maar dat laat niet onverlet dat *non-lieux* niet neutraal zijn, met name in politieke zin. In een andere tekst van Pynchon, een essay over Watts in Los Angeles (1966), beschrijft hij goed dat er scheidslijnen werkzaam zijn in L.A. die sommigen toegang geven en anderen uitsluiten van het systeem van de stad, in ruimtelijke maar vooral ook sociaal-economische zin. In de *non-lieux* van Los Angeles als de postmoderne stad van de entertainmentindustrie behoort het generieke subject tot de blanke middenklasse, bijvoorbeeld.

Hoofdstuk 3 verkent de relatie tussen de postmoderne stad en het lichaam. Het uitgangspunt is een terugkerende roep om aanpassing van het lichaam als het gaat om nieuwe soorten stedelijke ruimte, zoals de behoefte aan nieuwe organen bij Simmel en Jameson, bijvoorbeeld. Deze roep past in een lange traditie van denken over het lichaam in ter-

men van een tekortkomingen die door technologische middelen (prothesen) verholpen kunnen worden. In deze moderne manier van denken dringt de stedelijke omgeving zich op aan het individu, waardoor het individu het lichamelijke eigenlijk moet ontstijgen of verhelpen. De postmoderne stad vereist daarentegen een ander kader om over het lichaam te denken.

De roman *Cosmopolis* (2003) van Don DeLillo verkent precies deze vraagstukken. Hoofdpersoon Eric Packer is een miljardair die zijn fortuin heeft vergaard door het systeem van de financiële markten uit te buiten. Zijn lichaam is voor hem een ouderwetse beperking; liever zou hij zijn geld verdienen met fluctuaties op de valutamarkt in fracties van seconden – volledig in het domein van computers en kapitaal, ongehinderd door lichamelijkheid. Dit is dus het moderne kader voor lichamelijke, gericht op tekortkomingen en technologische verlengstukken, dat ook past bij de moderne metropool, bijvoorbeeld in de nadruk op het mentale (Simmel). De roman verkent hoe de rol van het lichaam anders ligt in de postmoderne stad, aan de hand van vragen over grenzen en organen – Packer is continu bezorgd over zijn asymmetrische prostaat, bijvoorbeeld. Hier is het werk van N. Katherine Hayles over een “posthuman” perspectief van nut, met name twee van haar centrale concepten: om te beginnen haar begrip van “virtualiteit,” als de verwovenheid van het “materiële” (lichamen, maar ook machines en ruimte) en het “informationele” (kennis, discoursen, informatie-systemen); en daarbij haar invulling van “belichaming” als performatief en specifiek (t.o.v. “het lichaam” als abstract idee). Hayles biedt daarmee een ruimere set coördinaten voor subjectiviteit en het lichaam dan bijvoorbeeld een Cartesiaans model waarin het abstracte bevoorrecht wordt.

Het verkennen van de coördinaten om lichamelijkheid te begrijpen komt goed naar voren in Packers tocht dwars over Manhattan in zijn witte limousine. De auto is voor Packer een technologisch verlengstuk: volledig uitgerust met computer zodat hij de markten kan volgen en direct toegang heeft tot zijn systemen. De limousine is een “huid,” een prothese om door de stad te bewegen en om de stad op afstand houdt, bijvoorbeeld door beeldschermen in plaats van ramen om naar buiten te kijken. Maar de roman benadrukt ook juist dat het lichamelijke heeft een onreducerbare rol heeft in de postmoderne stad; het gaat niet alleen om techniek en abstractie, maar ook om fysieke en materiële in-

teractie. Eenzelfde beeld komt naar voren in studies naar automobilititeit: het rijdende subject vervangt de wandelaar – zoals de flaneur, of als in De Certeau – zodat mobiliteit in stedelijke ruimte techniek en lichamelijke samenbrengt. Het draait dus niet om een radicaal andere rol van het lichaam in de postmoderne stad, maar om andere kaders: niet eenzijdig (lichaam als obstakel, voorkeur voor abstractie en kennis), maar met ruimte voor de wisselwerking tussen lichaam en informatie, ruimte en techniek.

Tot slot kijkt deze studie in een “coda” naar narrativiteit en de stad, aan de hand van een essay van DeLillo dat reageert op de aanslagen van 9/11. DeLillo vraagt zich hierin af wat voor reactie recht kan doen aan de catastrofale gebeurtenissen. Een “betekenis” van de gebeurtenissen is niet te vatten in “het” verhaal van 9/11, want zowel het idee van een betekenis als het idee van één verhaal reduceren de werkelijkheid en kunnen er geen recht aan doen. Het antwoord, voor DeLillo, ligt in een wildgroei van verhalen – waarbij ieder aan element van de stad, van de straat, of van de ramp een eigen mini-verhaal ontspruit. Deze veelheid aan verhalen is de enige adequate manier om een reflectie van en op de ramp te geven – en die veelheid ligt voor DeLillo juist besloten in de pluraliteit van de stad. Het idee van de stad als bestaand uit een pluraliteit van kleine verhalen is een kijk op de stad, op postmoderniteit, en op narrativiteit die naadloos aansluit op de benaderingen in de verschillende hoofdstukken.